

JAN LEWANDOWSKI

Jesień 1918 roku w Europie Środkowo-Wschodniej

L'automne 1918 dans les pays de l'Europe Centrale et de l'Est

Jesienią 1918 roku na mapie Europy Środkowo-Wschodniej pojawiło się więcej państw niż narodów. Nie był to przypadek, aczkolwiek w roku 1914 obszar ten stanowił integralną część trzech zaledwie państw: Cesarstwa Niemieckiego, Cesarstwa Rosyjskiego i Austro-Węgier¹, a z drugiej strony były narody, które żyły w dwu, a nawet trzech imperiach, w różnych warunkach politycznych. Także poziom świadomości narodowej był zróżnicowany. Wielość organizmów państwowych wynikała także z różnych wyobrażeń co do kształtu politycznego i społecznego przyszłych, narodowych struktur państwowych.

Europa Środkowo-Wschodnia to obszar między Rosją a Niemcami oraz Bałkanami i Bałtykiem, przy czym określenie „między Rosją a Niemcami” ma charakter nie tylko geograficzny, ale znacznie szerszy, dotyczący wielowiekowego i różnorodnego oddziaływania w sferze polityki, gospodarki, kultury i demografii na tę część kontynentu. Przy ogromnym zróżnicowaniu Europa Środkowo-Wschodnia to miejsce egzystencji małych i średnich narodów, przeważnie nieposiadających do 1914 roku własnych państw. Były to zbiorowości z przewagą ludności chłopskiej, a w wielu przypadkach także ich elity narodowe wywodziły się niemal wyłącznie z warstwy chłopskiej. Istotną cechą tego obszaru był brak wyraźnych linearnych granic etnicznych. W większości przypadków obszary gra-

¹ Monarchia austro-węgierska to dwa państwa „od wewnątrz” i jedno na arenie międzynarodowej.

niczne między rejonami zwartego zasiedlenia grup narodowych miały charakter szerokich pasów pogranicznych, gdzie ludność zróżnicowana etnicznie, religijnie i językowo mieszkała od stuleci.

Powstawanie w końcowych latach Wielkiej Wojny niepodległych państw narodowych², sukcesorów trzech imperiów, było, w dłuższej perspektywie, rezultatem XIX-wiecznych procesów narodotwórczych, przyspieszonych po uwłaszczeniu chłopów. Procesy te miały zróżnicowany zasięg i przebiegały w różnym tempie, zarówno w odniesieniu do poszczególnych narodów, jak i na obszarach zamieszkałych przez poszczególne nacje.³ Wydarzenia z lat 1914–1918 przyspieszyły proces kształtowania się świadomości narodowej przede wszystkim podstawowej grupy ludności – chłopów, ale też spowodowały ogromną radykalizację nastrojów i postaw sprzyjających bolszewikom.⁴

Jesienią 1918 roku sytuacja militarna i polityczna była sprzyjająca dla realizacji dążeń poszczególnych narodów do utworzenia własnych, suwerennych organizmów państwowych. Prawie cały ten obszar znajdował się we władzy państw centralnych: Niemiec i Austro-Węgier, stanowiąc czy to część ich terytorium państwowego (Czechy, Słowacja, Galicja, Śląsk Austriacki, Wielkopolska, Górny Śląsk, Pomorze), czy też teren okupowany przez ich armie, które w lutym i marcu 1918 roku dotarły do linii Narwa–Psków–Mohylew–Rostów nad Donem–Morze Azowskie. Wojska państw centralnych (przede wszystkim armia niemiecka) realizowały imperialistyczne cele II Rzeszy, ale też broniły terenów i powstających na nich narodowych struktur państwowych na zachód od linii frontu przed „rewolucją światową”, która miała kształt oddziałów Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej i organizowanych na jej tyłach organów władzy radzieckiej. Rola Niemiec na tym terenie nie była jednakże wcale jednoznaczna, z jednej strony ich armie chroniły przed agresją bolszewicką, ale z drugiej Niemcy nie uznawali młodych państw narodowych czy wręcz zwalczali je (Estonia, Łotwa), a nawet jeśli je wspierali (Ukraina) lub tylko tolerowali, to ograniczali lub uniemożliwiali budowę ich struktur państwowych, zwłaszcza sił porządkowych i wojska, a przy tym prowadzili bezwzględną eksploatację wyczerpanych wojną terenów. Tymczasem na początku jesieni 1918 roku klęska państw centralnych była

² W artykule pomijam wątek polski, węgierski i rumuński.

³ Świadomość narodowa Ukraińców galicyjskich była bardziej rozwinięta niż ich pobratymców w imperium rosyjskim.

⁴ W literaturze polskiej szerzej proces ten omówił J. Chlebowczyk w pracach: *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od końca XVIII w. do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1983 i *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej w wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, Warszawa 1988.

już widoczna i nieuchronna. W listopadzie przestały istnieć Austro-Węgry. Rozjem, a właściwie kapitulację podpisały ogarnięte płomieniem rewolucji Niemcy, zobowiązując się do uzgodnionego ze zwycięzcami wycofania swoich wojsk ze wszystkich okupowanych terenów.

Do ogólnego obrazu sytuacji trzeba jeszcze dodać ogromne wyczerpanie ekonomiczne, sprzyjające radykalizacji nastrojów i podatności na hasła bolszewickie z zewnątrz i od wewnątrz, oraz ogromną „wędrowną ludność” – powracających do domów żołnierzy, jeńców wojennych i cywilnych „bieżeńców”, a także kolejnych uchodźców na Zachód, tym razem z ogarniętej rewolucją i wojną domową Rosji.

Budowa własnych narodowych struktur państwowych rozpoczęła się raczej jeszcze przed jesienią 1918 roku, czy to pod rządami okupacyjnymi, czy też w ramach demokratyzującego się po rewolucji lutowej państwa rosyjskiego. W wielu przypadkach istotną rolę w tych poczynaniach odegrali polityczni emigranci i stworzone przez nich struktury o charakterze państwowym, zarówno na Zachodzie, jak i w Rosji.⁵

Jesienią 1918 roku, w zależności od sytuacji militarnej (Łotwa, Białoruś i Ukraina były w latach 1915–1918 podzielone linią frontu), własnych wysiłków i polityki władz Niemiec, Austro-Węgier oraz Rosji, poszczególne narody miały różny dorobek i zróżnicowane doświadczenia w budowie własnych struktur państwowych.

Działania wojenne nie objęły ziem zamieszkałych przez Czechów i Słowaków, jednakże po wybuchu wojny ich warunki życia narodowego wyraźnie się pogorszyły. Oba narody żyły wprawdzie pod jednym berłem, ale w dwu różnych częściach dualistycznej monarchii, a Słowacy byli poddani silnej presji madziaryzacyjnej. W tych warunkach w pierwszych latach wojny najbardziej aktywna politycznie była emigracja w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej, deklarująca dążenia do utworzenia wspólnego państwa czechosłowackiego. W Paryżu utworzono w 1915 roku Czeski Komitet Zagraniczny, przekształcony później w Czechosłowacką Radę Narodową. Demonstracje na rzecz własnej państwowości nasiliły się w roku 1917. W tym samym roku powstały kilkudziesięcioletnie czechosłowackie formacje zbrojne na Zachodzie, podporządkowane politycznie Czechosłowackiej Radzie Narodowej i Rosji. W Pradze działał czeski Komitet

⁵ Sprawy te w literaturze polskiej zostały ostatnio omówione w serii prac wydawnictwa TRIO „Historia Państw Świata w XX Wieku”: E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999; J. Tomaszewski, *Czechosłowacja*, Warszawa 1997; J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001; P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001; A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997. Co do Łotwy zob.: *Latvijas vēsture 20. gadsimts (Historia Lotwy XX wieku)*, Rīga 2005, także w przekładach na język rosyjski, francuski i angielski.

Narodowy, który ewoluował od postawy prohabsburskiej w kierunku orientacji niepodległościowej.⁶

W pierwszych miesiącach 1918 roku Czechy i Słowację ogarnęła fala strajków i manifestacji antywojennych, którym towarzyszyły deklaracje na rzecz prawa narodów do samostanowienia i utworzenia wspólnej państwowości. Masowy charakter miały dezercje z armii austro-węgierskiej.⁷ Latem 1918 roku na forum Ententy uznano Czechosłowacką Radę Narodową za oficjalną instytucję państwową.⁸

Od lata 1918 roku w polityce czeskiej i słowackiej dominowała orientacja niepodległościowa i proaliancka. Dlatego też odpowiedź praskiego Komitetu Narodowego i utworzonej w końcu października Słowackiej Rady Narodowej na manifest cesarza Karola I z 16 października o przekształceniu austriackiej części monarchii naddunajskiej w państwo federacyjne była zdecydowanie negatywna. Dwa dni wcześniej w Paryżu Czechosłowacka Rada Narodowa powołała Rząd Tymczasowy Czechosłowacji, uznany przez państwa Ententy. Cztery dni później rząd ten proklamował niepodległość państwa czechosłowackiego.

28 października do Pragi dotarły wiadomości o przyjęciu przez Wiedeń warunków pokojowych prezydenta Wilsona, które zawierały punkt o przyznaniu Czechom i Słowakom prawa do decydowania o swojej przyszłości. W Pradze rozpoczęły się niepodległościowe manifestacje. Władzę przejął Komitet Narodowy i proklamował niepodległą Republikę Czechosłowacką. W terenie czeskie komitety narodowe, istniejące lub dopiero powstające, przejmowały władzę od dotychczasowej administracji, która na ogół nie stawiała oporu.

Dwa dni później Słowacka Rada Narodowa ogłosiła oddzielenie Słowacji od Węgier, zadeklarowała też, że naród słowacki stanowi część narodu czechosłowackiego i ma prawo decydować o swojej przyszłości. Mimo tej deklaracji Słowacja pozostawała nadal pod panowaniem węgierskim, a w Czechach, w miastach o większości niemieckiej, zaczęły się tworzyć lokalne władze sudeckich Niemców, deklarujące przynależność do Niemieckiej Austrii.⁹

14 listopada 1918 roku Rewolucyjne Zgromadzenie Narodowe Czechosłowacji, utworzone po poszerzeniu składu Komitetu Narodowego, proklamowało

⁶ T. G. Masaryk, *Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen 1914–1918*, Berlin 1925.

⁷ Szerzej o rozkładzie armii austro-węgierskiej zob.: R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, *Innere Front. Militärassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*, Bd. 2, *Umsturz*, München 1974.

⁸ J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1988, s. 599–602.

⁹ H. Batoński, *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. 2, Kraków 1982, s. 252–255.

Czechosłowację republiką. Prezydentem wybrano Tomasza Masaryka, a rząd utworzył Karel Kramař. Weszli do niego przedstawiciele głównych partii politycznych czeskich i słowackich. Głównym zadaniem rządu było ustalenie granic państwa. W Sudetach, mimo protestów Wiednia, kilka tygodni trwała likwidacja lokalnych niemieckich ośrodków władzy. Czesi posługiwali się tutaj argumentem historycznych granic Królestwa Czeskiego. Węgrów zmuszono do opuszczenia Słowacji w ciągu grudnia 1918 roku przez nacisk ze strony zwycięskiej Koalicji. Tymczasowa linia demarkacyjna stała się podstawą późniejszej granicy. Trwał konflikt z Polakami w sprawie granicy na Śląsku Cieszyńskim.¹⁰

Wśród nowo powstających państw sukcesorów monarchii naddunajskiej znaleźli się m.in. Polacy i Ukraińcy. Sprawy polskie omawiam tutaj tylko przy okazji innych państw, natomiast kwestie ziem monarchii habsburskiej zamieszkałych przez ludność ukraińską zostaną omówione razem z tworzeniem państwa ukraińskiego na ziemiach ukraińskich pod panowaniem Rosji.

Istotny wpływ na kształtowanie się narodowych organizmów państwowych miała ich sytuacja w latach Wielkiej Wojny. Od jesieni 1915 roku do lutego 1918 roku front wschodni był dość stabilny. Ziemie zamieszkałe w większości przez ludność litewską znalazły się wówczas w całości pod okupacją niemiecką i stały się przedmiotem niemieckiej polityki „państwowotwórczej”, zwłaszcza po załamaniu się nadziei na odrębny pokój z Rosją. Białoruś i Ukraina zostały przedzielone linią frontu, a Estonia w całości pozostała pod panowaniem rosyjskim do lutego 1918 roku. Lutowa ofensywa państw centralnych w 1918 roku oddała pod okupację niemiecką tereny na zachód od linii: Narwa–Psków–Mohylew–Rostów nad Donem–Morze Azowskie. Rosja Radziecka zrzekła się w 1918 roku praw do ziem na wschód od tej linii. Obecność wojsk niemieckich stała się istotnym czynnikiem w procesie budowy państwowości estońskiej, łotewskiej, litewskiej, białoruskiej i ukraińskiej.¹¹

Do lutego 1918 roku ziemie estońskie znajdowały się po rosyjskiej stronie frontu i politycy z Tallina (Rewel) i Tartu (Dorpat) w pełni wykorzystali możliwości, jakie stworzyła rewolucja lutowa w Rosji, budując aautonomiczną strukturę państwową w ramach państwowości rosyjskiej, umiejętnie wykorzystując uchodźców estońskich w Rosji do nacisku na Rząd Tymczasowy (40-tysięczna manifestacja na rzecz autonomii 26 marca 1917 roku w Piotrogradzie). Struktura

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Z obszernej literatury przedmiotu podstawowe prace to: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszieldpolitik der kaiserlichen Deutschlands 1914/1918*, wyd. 2, Düsseldorf 1962; W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und balticum 1914/1918*, Berlin 1982; *Deutschland im ersten Weltkrieg*, Bd. 3, *November 1917 bis november 1918*, Berlin 1969; A. O. Czubarjan, *Brestskij mir*, Moskwa 1964; S. W. Wojstomski, *Traktat brzeski a Polska*, Londyn 1969.

ta posiadała wyraźnie określone granice, obejmujące dotychczasową gubernię estlandzką (estońską) i zamieszkaną przez Estończyków część guberni inflanckiej, organ ustawodawczy, wykonawczy, własne siły zbrojne (1. Estońska Dywizja Piechoty) i posługiwała się językiem narodowym w administracji, szkolnictwie i sądownictwie. Narastające zagrożenie ze strony Niemiec, które latem 1917 roku opanowały wyspy Saaremaa (Ozylia) i Hiiumaa (Dagö), i coraz bardziej widoczna słabość militarna Rosji budziły wśród części polityków estońskich jeszcze dość nieśmiało myśli o niepodległości.

Zagrożenie dla młodej państwowości okazało się realne, chociaż przyszło z innej, niż oczekiwano, strony. W listopadzie 1917 roku władzę w Estonii przejęli bezkrwawo bolszewicy, likwidując stopniowo, aczkolwiek nie do końca (przeżyła estońska dywizja piechoty), dotychczasowe instytucje państwowe i przeprowadzając radykalne reformy w sferze własności. Politycy estońscy szukali porozumienia przeciwko władzy radzieckiej ze stroną niemiecką, jak i z białymi politykami rosyjskimi. W kraju zaostrzał się terror, a wybory do estońskiej Konstytuanty zostały 18 lutego przerwane, kiedy bolszewicy zorientowali się, że ich nie wygrają (wstępnie uzyskali 37% głosów). Wobec rozpoczęcia niemieckiej ofensywy 19 lutego działająca w podziemiu Rada Starszych rozpedzonego przez bolszewików parlamentu estońskiego powołała Estoński Komitet Ocalenia, którego celem było ogłoszenie niepodległości przed wkroczeniem wojsk niemieckich. Dokonano tego w większych miastach między 23 a 27 lutego. Władze bolszewickie, zagrożone nadejściem Niemców, na ogół ustępowały bez oporu przed estońskimi delegatami, wspieranymi zbrojnymi formacjami Samoobrony (Omakaitse). Tylko w Tallinie estońskie oddziały szturmowe wyparły z miasta po walce Czerwoną Gwardię. 24 lutego uroczyście odczytano w wolnej stolicy proklamację niepodległości, a Komitet Ocalenia odbył triumfalny wjazd do centrum miasta i przekształcił się w Tymczasowy Rząd Republiki Estońskiej. Następnego dnia do Tallina wkroczyły wojska niemieckie. Niemcy nie uznali młodej państwowości i wprowadzili surowy reżim okupacyjny zwalczający estońskie dążenia niepodległościowe. Rozformowano estońską dywizję piechoty, w administracji i sądownictwie wprowadzono język niemiecki, wicepremier Vilms został rozstrzelany po nieudanej próbie ucieczki do Finlandii. Miejscowi Niemcy podjęli próbę stworzenia związanego z II Rzeszą państewka bałtyckiego, w którym mieliby zagwarantowaną przewagę. Estońscy politycy podjęli działalność w podziemiu i wśród państw Ententy. W maju 1918 roku Francja, Wielka Brytania i Włochy uznały *de facto* niepodległość Estonii. Politycy estońscy nie odrzucali także wspólnego antyniemieckiego frontu z bolszewikami, jednakże sondaże w Piotrogradzie pozbawiły ich złudzeń – bolszewicy zamierzali przywrócić swoje rządy w Estonii.

Kłęska wojenna Niemiec i wybuch rewolucji spowodowały kres rządów okupacyjnych. 8 listopada 1918 roku do rewolucyjnych wystąpień doszło wśród

marynarzy niemieckiej floty wojennej w Tallinie, a wkrótce objęły one cały garnizon okupacyjny. Jednocześnie odbywały się manifestacje antyokupacyjne, a ich uczestnicy żądali przekazania władzy Rządowi Tymczasowemu. 10 listopada władze okupacyjne wyraziły zgodę na wznowienie jego działalności, natomiast dzień później przekazały mu władzę w stolicy. 19 listopada podpisano w Rydze umowę między Rządem Tymczasowym a pełnomocnikiem władz niemieckich. Był to już przedstawiciel republikańskiego rządu niemieckiego Friedricha Eberta, który miał prowadzić rokowania z Łotyszami i Estończykami, z uwzględnieniem ich dążeń do utworzenia własnych, niepodległych państw. Niemiecki pełnomocnik przekazywał Rządowi Tymczasowemu władzę na całym terytorium Estonii.

Wraz z przekazaniem władzy rozpoczęło się wycofywanie wojsk niemieckich. Podążała za nimi Armia Czerwona oraz organy radzieckich władz Estonii. Jeszcze w czasie okupacji niemieckiej utworzono w Rosji pułki estońskich czerwonych strzelców, a w składzie ogólnorosyjskiej rosyjskiej partii komunistycznej i Rady Komisarzy Ludowych funkcjonowały odpowiednie komórki estońskie.

Po klęsce Niemiec władze radzieckiej Rosji jednostronnie anulowały traktat brzeski i inne umowy dotyczące terytorium przedwojennego państwa rosyjskiego, zamierzając przenieść rewolucję na zachód Europy. Pierwszą przeszkodą w drodze na zachód, po wycofaniu się Niemców, była niepodległa Estonia. Podbojowi jej terytorium starano się nadać charakter wojny domowej. W listopadzie utworzono w Piotrogradzie Tymczasowy Estoński Komitet Rewolucyjny, a w pobliżu ziem estońskich rozmieszczono m.in. formacje estońskich czerwonych strzelców. Planowano atak z dwu stron, od wschodu przez Narwę i od południa przez Võru (Werro), Valgę (Wałk) i Tartu. 27 listopada odbyło się w Tallinie posiedzenie Rządu Tymczasowego poświęcone sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej państwa. Większość członków gabinetu nie chciała narażać małej i słabej Estonii na konflikt z rosyjskim kolosem. Do historii i legendy przeszło wystąpienie premiera Pätsa, który uderzył pięścią w stół i oświadczył:

Żadnych porozumień z bolszewikami! W gruncie rzeczy nie mamy nic do stracenia, zatem nie pozostaje nam nic innego, jak wystąpić przeciw przemocy. Wszyscy mężczyźni na front, na spotkanie z nacierającym wrogiem!

28 listopada w walkach o Narwę starły się siły estońskie z oddziałami Armii Czerwonej i dzień ten jest uważany za początek Estońskiej Wojny Wyzwoleńczej. 29 listopada na schodach narewskiego ratusza ogłoszono powstanie „niepodległego państwa estońskiego ludu pracującego” – Estońskiej Komuny Ludu Pracującego. Nowe państwo natychmiast uznał Piotrogród. W końcu grudnia w rękach Armii Czerwonej znajdowało się 2/3 terytorium państwa estońskiego

i o jego być albo nie być miała przesądzić dopiero estońska zwycięska kontrofensywa ze stycznia 1919 roku.¹²

Ziemie łotewskie, podobnie jak białoruskie i ukraińskie, do lutego 1918 roku były przedzielone linią frontu niemiecko-rosyjskiego, co wyraźnie utrudniało działalność polityczną (ostrzy reżim przyfrontowy, zniszczenia, brutalna eksploatacja gospodarcza, ewakuacja ludności). Niemniej i tutaj, zwłaszcza po rewolucji lutowej, dążenia do własnej państwowości znalazły wyraz zarówno w proklamacjach, jak i w działaniach wyrażających te dążenia.

Za autonomią Łotwy w granicach Rosji i przeciw planom aneksji Kurlandii do Niemiec opowiedział się najpierw jesienią 1915 roku Łotewski Komitet Narodowy w Szwajcarii. Manifestacją narodowych dążeń Łotyszy w kraju, skierowanych przeciw dominacji miejscowych Niemców, były dwie ochotnicze brygady łotewskich strzelców (8 pułków, ok. 40 tys. żołnierzy), walczące z ogromną determinacją (i dotkliwymi stratami) po stronie rosyjskiej przeciw armii niemieckiej.

Po rewolucji lutowej po rosyjskiej stronie frontu wznowiły działalność łotewskie partie polityczne, opowiadające się za zjednoczeniem ziem zamieszkałych przez ludność łotewską (Kurlandia i Semigalia¹³, Inflanty, Łatgalia) w jeden organizm państwowy w ramach federacyjnego państwa rosyjskiego. W tym samym roku (1917) lipcowe wybory do rosyjskiej Konstytuanty przyniosły zdecydowane zwycięstwo bolszewikom (72%). Sytuację skomplikowała wrześniowa ofensywa Niemców, którzy zajęli Rygę. W listopadzie 1917 roku w niezajętej przez Niemców części Łotwy władzę przejęli bolszewicy, uznając nominalnie Łotwę za autonomiczną część Rosji. Po ich stronie opowiedziały się pułki łotewskich strzelców. Przeciwnicy bolszewików, zgrupowani w Łotewskiej Tymczasowej Radzie Narodowej, opublikowali w pogranicznym Wałku (łot. Valka, est. Valga) w grudniu 1917 roku deklarację, w której dawali wyraz dążeniom do utworzenia niepodległego państwa łotewskiego.¹⁴

W styczniu 1918 roku łotewscy członkowie obradującej w Pałacu Taurydzkim rosyjskiej Konstytuanty podnosili sprawę międzynarodowego charakteru kwestii łotewskiej, a 30 stycznia 1918 roku Łotewska Tymczasowa Rada Narodowa wydała w Piotrogradzie deklarację, w której stwierdzono, że „Łotwa powinna być niepodległą, demokratyczną republiką, obejmującą Kurlandię, Inflanty i Łatgalię”.

¹² J. Lewandowski, *op. cit.*, s. 53–80.

¹³ Kurlandię i Semigalię traktowano jako jedną z trzech części Łotwy, obok Inflant (a ściślej ich łotewskiej części) i Łatgalii (d. Inflanty Polskie).

¹⁴ *Istorija Latviji. XX wiek* (rosyjski przekład *Latvijas vēsture...*), Rīga 2005, s. 70–89.

Po ofensywie niemieckiej całość ziem łotewskich znalazła się pod okupacją wojsk II Rzeszy, a łotewskie działania polityczne zogniskowały się na arenie międzynarodowej. Traktat brzeski z 3 marca 1918 roku dzielił ziemie łotewskie, oddając w gestię Niemiec Kurlandię i Rygę, a 27 sierpnia Rosja zrzekła się na rzecz Niemiec roszczeń do pozostałych ziem łotewskich i Estonii. Miejscowi Niemcy prowadzili na ziemiach łotewskich i estońskich działania na rzecz związanego z II Rzeszą Księstwa Bałtyckiego, w którym mieliby zagwarantowaną przewagę polityczną.¹⁵

Przeprowadzone pod okupacją wybory wyłoniły „zjednoczony Landesrat Infant, Estonii, wyspy Ozylii i miasta Rygi”, w którym znalazło się 34 bałtyckich Niemców, 13 Estończyków i 11 Łotyszy. Nie było w nim przedstawicieli Kurlandii, którą zamierzano wcielić do Niemiec. I chociaż polityka Berlina w kwestii bałtyckiej była w tych miesiącach daleka od tworzenia „faktów dokonanych”, 22 września cesarz Wilhelm II podpisał akt niepodległości Księstwa Bałtyckiego.¹⁶

W tym samym czasie działający na zachodzie Europy politycy łotewscy osiągnęli pierwszy sukces. 23 października 1918 roku minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Artur James Balfour postanowił wstępnie uznać Łotewską Radę Narodową za tymczasowy rząd Łotwy, do czasu, kiedy konferencja pokojowa nie określi definitywnie statusu kraju. Politycy łotewscy potraktowali ten akt jako uznanie *de facto* państwa łotewskiego, ale próby uzyskania ze strony Anglii dalej idących deklaracji nie powiodły się.

Działacze Rady Narodowej w kraju wysłali do Berlina delegację z protestem przeciw tworzeniu Księstwa Bałtyckiego pod protektorem Niemiec. Kanclerza Maksymiliana Badeńskiego poinformowano 25 października o tym, że Rada Narodowa powoła wkrótce krajowy rząd tymczasowy, któremu zleci przygotowanie projektu konstytucji i zwołanie Konstytuanty. Zanim to się stało, 5 listopada 1918 roku „zjednoczony Landesrat” proklamował niepodległość Księstwa Bałtyckiego i wybrał jego Radę Regencyjną, mającą też charakter tymczasowego rządu. 11 listopada dowództwo niemieckiej 8. Armii, sprawującej zarząd okupacyjny na ziemiach łotewskich, udzieliło zgody na formowanie bałtyckiej Landeswehry, jako siły zbrojnej Księstwa. Jej tron mieli stanowić bałtyccy Niemcy. Wprawdzie państwo to nie miało już powstać, ale Landeswehra odegrała istotną rolę w ciągu następných miesięcy.

¹⁵ Szerzej o działaniach Niemców na terenie dzisiejszej Łotwy i Estonii: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, hrsg. G. von Pistholkors, Berlin 1994; P. Ł o s s o w s k i, *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na wschodzie w obliczu traktatu wersalskiego marzec–czerwiec 1919*, Warszawa 1976; A. T o p i j, *Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii w latach 1918–1939/41*, Bydgoszcz 1998.

¹⁶ *Istorija Łatwiji...*, s. 116–117.

Próby poszerzenia składu Rady Narodowej nie powiodły się i 17 listopada opozycyjni wobec niej politycy, zarzucający jej, że jest niedemokratyczna i nie-reprezentatywna, utworzyli w Rydze Ludową Radę Łotwy, traktując ją jako przedparlament, w którym znaleźli się przedstawiciele ośmiu partii. W dwu pierwszych rezolucjach postanowiono kontynuować dzieło „obalonej” Łotewskiej Rady Narodowej oraz proklamowano przejęcie pełni władzy na Łotwie do czasu powołania Zgromadzenia Konstytucyjnego. W tym samym dniu powołano Karlisa Ulmanisa, przewodniczącego Związku Chłopskiego, na premiera i powierzono mu misję utworzenia Rządu Tymczasowego. 18 listopada Ludowa Rada Łotwy uroczyście proklamowała w Rydze powstanie niepodległego państwa łotewskiego, a w wystąpieniu premiera zostały przedstawione demokratyczne zasady ustrojowe.

Podstawowym problemem nowego rządu było uregulowanie stosunków z Niemcami, które nadal sprawowały zarząd okupacyjny. Formalnie sprawy rozwijały się pomyślnie dla nowych władz, bowiem rząd berliński zignorował protest bałtyckiej Rady Regencyjnej przeciw powstaniu państwa łotewskiego, a 25 listopada premier Ulmanis otrzymał notę niemieckiego przedstawiciela w Rydze, w której rząd niemiecki wstępnie uznawał Ludową Radę Łotwy za niepodległą władzę kraju, natomiast Rząd Tymczasowy za jej organ wykonawczy. W kolejnej nocy Berlin uznawał władzę Rządu Tymczasowego na łotewskim terytorium etnicznym i przekazywał zarząd tymi ziemiami.

Na początku grudnia na ziemi łotewskie wkraczały już oddziały Armii Czerwonej, a na „wyzwolonych” terenach władzę obejmowały organy Radzieckiej Republiki Łotewskiej. Rozpoczęła się Łotewska Wojna Wyzwoleńcza, trwająca do lutego 1920 roku. W jej początkowej fazie Rząd Tymczasowy znalazł się w krytycznej sytuacji, a jego wymuszone położeniem poczynania nie zjednywały mu sympatii łotewskiej ludności.

W listopadzie rozpoczęto formowanie bałtyckiej Landeswehry, złożonej głównie z miejscowych Niemców, w tym samym czasie powstała też formacja złożona z żołnierzy wycofującej się armii niemieckiej – tzw. Żelazna Brygada (potem dywizja). Trwało też organizowanie ochotniczych formacji łotewskich, ale bez większych efektów. 7 grudnia łotewski minister obrony podpisał umowę z przedstawicielem Niemiec o utworzeniu ochotniczej obrony krajowej (Landeswehr) w składzie 17 kompanii łotewskich, 7 niemieckich i 1 rosyjskiej oraz 3 łotewskich i 2 niemieckich baterii artylerii. Przedstawiciel Niemiec zobowiązał się do skredytowania wyposażenia i żołdu dla tych jednostek, a rząd łotewski uznawał niemieckie władze okupacyjne w rozumieniu konwencji haskiej z 1907 roku. Dawało to tym władzom prawo do mieszania się w wewnętrzne sprawy Łotwy, z czego często okupanci korzystali, m.in. uniemożliwiając ogłoszenie przez Rząd Tymczasowy powszechnej mobilizacji. Wreszcie 29 grudnia rząd Ulmanisa podpisał z Niemcami umowę, na mocy której obywatelstwo łotewskie należało się

niemieckim żołnierzom-ochotnikom spoza Łotwy, którzy przynajmniej cztery tygodnie walczyli z Armią Czerwoną. Wprawdzie przed podpisaniem tego układu rząd łotewski konsultował się z przedstawicielem Wielkiej Brytanii, ale ten „grzeszny alians” ze zniechęconymi Niemcami nie przysparzał gabinetowi Ulmanisa popularności wśród ludności łotewskiej.

Wszystkie te poczynania nie były w stanie powstrzymać pochodu Armii Czerwonej, która 3 stycznia 1919 roku zajęła Rygę. Rząd Tymczasowy ewakuował się do Lipawy (łot. Liepāja), gdzie był jeszcze skrawek Kurlandii (trzy powiaty) niezajęty wprawdzie przez Armię Czerwoną, ale realną władzę sprawowali tam Niemcy, coraz bardziej zaniepokojeni zbliżaniem się Armii Czerwonej do granic Prus Wschodnich.¹⁷

Jesienią 1918 roku w kolejną fazę wkraczała budowa państwa litewskiego. Ziemie litewskie od końca lata 1915 roku znajdowały się w całości pod okupacją niemiecką.¹⁸ W tej sytuacji do 1917 roku litewskie dążenia państwowotwórcze mogły reprezentować tylko instytucje emigracyjne. W kraju we wrześniu 1917 roku, za zgodą niemieckich władz okupacyjnych, powołana została Rada Litewska (Lietuvos Taryba), która prowadziła pertraktacje z Berlinem w sprawie państwowej przyszłości ziem litewskich. Mimo wszechwładzy okupantów, którzy prowadzili rabunkową politykę gospodarczą, od roku 1915 intensywnie rozwijała się litewska oświata i życie kulturalne.

11 grudnia 1917 roku Taryba przyjęła uchwałę „o odbudowie niepodległego państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie” oraz „uwolnieniu Litwy od związków, które kiedykolwiek łączyły ją z innymi państwami”. Jednakże już w następnej części tej uchwały Rada Litewska nie tylko zwracała się do rządu niemieckiego „o ochronę i pomoc”, ale też opowiadała się za „stałym, mocnym sojuszem z Rzeszą Niemiecką, który powinien być realizowany przez konwencję wojskową, komunikacyjną i celną”, a nawet „wspólny system monetarny”. Ta część uchwały wywołała kontrowersje nawet wśród członków Taryby i wkrótce uznano, iż nie może ona trzymać się tekstu uchwały z 11 grudnia.¹⁹

16 lutego 1918 roku Rada Litewska uchwaliła deklarację niepodległości. Obok stwierdzenia o odbudowie niepodległego państwa ze stolicą w Wilnie, o demokratycznym ustroju, powtórzono zwrot o zerwaniu więzów łączących w przeszłości Litwę z innymi państwami, natomiast decyzje co do ustroju państwa i sto-

¹⁷ Szerzej o skomplikowanej sytuacji na Łotwie w listopadzie i grudniu 1918 roku zob. *ibid.*, s. 120–124.

¹⁸ Tzw. Mała Litwa (okolice Kłajpedy, zamieszkałe przez ludność litewską) znajdowała się w granicach II Rzeszy.

¹⁹ P. Ł o s s o w s k i, *Litwa...*, s. 57–62; A. S t a z h a z, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Die Fall Ober-Ost 1915–1917*, Wiesbaden 1993.

sunków z sąsiadami przekazywano przysłemu sejmowi ustawodawczemu. Tymczasem władzę w kraju sprawował niemiecki zarząd okupacyjny i wprowadzony przezeń surowy reżim nie tylko nie zelżał, ale zaostrzył się.²⁰

Kilka następnych miesięcy zajęły politykom litewskim rokowania z Niemcami i próby znalezienia kandydata na litewski tron, ocierające się o operetkę.²¹

Do października 1918 roku władze niemieckie ignorowały działania Taryby zmierzające do budowy litewskiej państwowości o monarchicznym ustroju. Zmiana nastąpiła dopiero po objęciu funkcji kanclerza przez Maksymiliana Badeńskiego. 20 października delegaci Taryby uzyskali od niego zgodę na utworzenie rządu. Zanim to nastąpiło, została uchwalona tymczasowa konstytucja, chociaż definitywne ustalenie zasad ustroju przekazano przysłemu parlamentowi. Dopiero 11 listopada Taryba powołała pierwszy, zaledwie sześciuosobowy rząd niepodległego państwa litewskiego. Cztery dni później jego premier wygłosił *exposé*, które zawierało raczej deklarację zasad niż program budowy struktur państwowych.

Warunki do ich budowy były trudne, a rząd i skupiona wokół niego garstka inteligentów i oficerów nie dysponowała ani siłami zbrojnymi, ani finansami. Ten ostatni problem rozwiązano przez uzyskanie 100 mln marek pożyczki, po którą premier Voldemaras musiał osobiście jeździć do Berlina. Rozkładająca się armia niemiecka nadal grabiła kraj, a jej stan nie gwarantował obrony przed Armią Czerwoną. Pretendentami do władzy w Wilnie i na Wileńszczyźnie byli też Polacy, reprezentowani przez Komitet Polski i słabo uzbrojoną Samoobronę.

8 grudnia 1918 roku na posiedzeniu Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy i Białorusi powołano Tymczasowy Rewolucyjny Rząd Robotniczo-Włóściański Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, która to republika miała obejmować także ziemie białoruskie. 16 grudnia rząd ten ogłosił manifest, w którym zapowiadał, że władza przechodzi od tej pory w ręce rad robotniczych i włóściańskich. Wileńska Rada Robotnicza 16 grudnia ogłosiła się jedyną władzą w mieście. Rosja Radziecka uznała Litewską Republikę Radziecką 22 grudnia, obiecując jednocześnie udzielenie jej rządowi „wszechstronnego poparcia [...] w walce o wyzwolenie Litwy z jarzma burżuazji”. 26 grudnia Taryba powołała nowego premiera: nieudolnego Augustinasa Voldemarasa zastąpił Mykolas Sleževičius.

Z czwórki pretendentów do władzy w mieście pierwsi opuścili Wilno w ostatnich dniach grudnia Niemcy. 1 stycznia polska Samoobrona rozbiła Wileńską Radę Robotniczą i przejęła władzę w mieście, zwłaszcza że 2 stycznia rząd Sleževičiusa wyjechał do Kowna, w którym były jeszcze wojska niemieckie. Po walkach z Samoobroną 5 stycznia 1919 roku do miasta wkroczyła pskowska

²⁰ P. Łossowski, *Litwa...*, s. 64–65.

²¹ *Ibid.*, s. 65–69.

dywizja Armii Czerwonej, świeżo przemianowana na Wileńską. Dla władz niepodległej Litwy jedyną ostoją, podobnie jak dla rządu Łotwy, stały się znienawidzone przez ludność wojska niemieckie, zwłaszcza że rząd berliński i koła wojskowe coraz bardziej niepokoiło zbliżanie się Armii Czerwonej do granicy Prus Wschodnich.²²

Ziemie białoruskie także były podzielone linią frontu niemiecko-rosyjskiego od jesieni 1915 roku do lutego 1918 roku, co utrudniało działalność polityczną nielicznych białoruskich elit narodowych. Na ziemiach okupowanych przez Niemców ukształtował się ośrodek białoruskiego życia narodowego w Wilnie. Z tego ośrodka wyszła w grudniu 1915 roku „Deklaracja Konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego”, która jednak nie wzbudziła zainteresowania adresatów: Polaków i Litwinów, i została zignorowana przez niemieckie władze okupacyjne. Popierały one wszakże dążenia „narodów Rosji” do oderwania się od niej, co umożliwiło rozwój białoruskiego szkolnictwa i życia kulturalnego. W Wilnie wznowiło działalność Białoruskie Towarzystwo Wydawnicze, którego pismo „Homan” propagowało ideę autonomii politycznej i kulturalnej Białorusi, ale w granicach państwa rosyjskiego. W końcu 1916 roku powstał w Wilnie Klub Białoruski, mający charakter politycznego forum dyskusyjnego.²³

Na forum międzynarodowym postulat autonomii Białorusi podniesiono na konferencji narodów Rosji w Sztokholmie w kwietniu 1916 roku. Jednakże nawet po rewolucji lutowej w Rosji, której towarzyszyło ożywienie polityczne po rosyjskiej stronie frontu, piotrogrodzki Rząd Tymczasowy zdecydowanie odrzucał postulaty autonomii narodowej Białorusinów w ramach federacyjnego państwa rosyjskiego, a dość liczna emigracja białoruska nie potrafiła wywrzeć takiego nacisku jak mniej liczni Estończycy.

Ożywieniu politycznemu towarzyszyła działalność partii i ugrupowań politycznych białoruskich, rosyjskich i polskich, chaos i radykalizacja nastrojów oraz coraz większe wpływy bolszewików. W październiku 1917 roku powołano w Mińsku Wielką Radę Białoruską, która uznała się za najwyższy organ autonomicznej Białorusi. Zwołany przez nią w grudniu 1917 roku do Mińska I Zjazd Wszechbiałoruski zebrał się wprawdzie za zgodą i przy finansowym wsparciu kierowanego przez Stalina Ludowego Komisariatu do spraw Narodowościowych i przyjął uchwałę o wyłonieniu Wszechbiałoruskiej Rady Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich, jako tymczasowego rządu krajowego, ale po dziesięciu dniach został rozpedzony przez podporządkowane miejscowym bolszewikom oddziały Frontu Zachodniego.

²² *Ibid.*, s. 71–75; J. Ochmański, *Historia Litwy*, wyd. 3, Wrocław 1990, s. 277–279.

²³ Szerzej zob. E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 24–28; M. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław 1979, s. 277–282.

Lutowa ofensywa niemiecka doprowadziła do okupacji prawie całego terytorium Białorusi i połączenia wysiłków dwu ośrodków białoruskiego ruchu narodowego: w Wilnie (gdzie działała już wówczas Wileńska Rada Białoruska) i w Mińsku. Początkowo władze niemieckie nie uznały organów wyłonionych przez I Zjazd Białoruski, jednakże już w końcu lutego rozpoczęły się rozmowy z Sekretariatem Ludowym Białorusi (prowizoryczny rząd powołany przez Komitet Wykonawczy Zjazdu 21 lutego 1918 roku). Władze niemieckie pozwoliły na jego działalność na terenie Mińszczyzny w zakresie lokalnej administracji, szkolnictwa i ruchu wydawniczego.

9 marca 1918 roku Komitet Wykonawczy I Zjazdu Wszechbiałoruskiego przemianował się na Radę Białoruskiej Republiki Ludowej z kompetencjami ustawodawczymi. 25 marca Rada proklamowała niepodległość Białorusi, ale nie wszyscy jej członkowie zaakceptowali zerwanie związku z Rosją, a pełnia władzy nadal pozostawała w rękach zarządu okupacyjnego, kontynuującego rabunkową eksploatację kraju, co prowadziło do powstawania lokalnych oddziałów partyzanckich walczących z każdą władzą.

Niewielkie możliwości działania w kraju Sekretariat Ludowy starał się rekompensować aktywnością za granicą. Jednakże poszukiwanie sojuszników dla niepodległej Białorusi, prowadzone w Warszawie, Kownie, Kijowie, a nawet Moskwie, nie przyniosło żadnych rezultatów. Rokowania z Niemcami budziły opór wśród części członków Rady, zwłaszcza że ci ostatni kontynuowali rabunek Białorusi, a także skutecznie paraliżowali państwowotwórcze poczynania władz Białoruskiej Republiki Ludowej, likwidując dotychczasowe formacje zbrojne na tym terenie i przeciwstawiając się tworzeniu nowych, podległych władzom białoruskim. Dotyczyło to także formacji policyjnych i związków paramilitarnych.²⁴

W końcu listopada 1918 roku Niemcy rozpoczęli ewakuację swoich wojsk z Białorusi. Postępowała za nimi Armia Czerwona, której oddziały nie były liczne, ale władze BRL nie dysponowały żadnymi siłami zbrojnymi zdolnymi im się przeciwstawić. 8 grudnia 1918 roku władze Białoruskiej Republiki Ludowej opuściły Mińsk, udając się do okupowanego jeszcze przez Niemców Wilna. W tym samym dniu proklamowano w Moskwie powstanie Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w której granicach miały się znaleźć prawie wszystkie ziemie białoruskie. Jednakże bolszewicy szybko wycofali się z tego pomysłu i 30 grudnia 1918 roku w Smoleńsku, na I Zjeździe Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi ogłoszono rezolucję o powstaniu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. 1 stycznia 1919 roku rozpoczął działalność Tymczasowy Rewolucyjny Robotniczo-Chłopski Rząd Białorusi. Do końca lutego 1919 roku większość ziem białoruskich została opanowana przez Armię Czerwoną.²⁵

²⁴ O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995.

²⁵ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 40–42.

Na ziemiach zamieszkałych przez ludność ukraińską, podzielonych granicami państwowymi Rosji i Austro-Węgier, aspiracje narodowe doszły do głosu najpierw w Galicji. Po wybuchu wojny 15 sierpnia 1914 roku powołano we Lwowie Główną Radę Ukraińską, jako politycznego patrona Legionu Strzelców Siczowych. Rada opowiadała się za autonomią połączonej z Bukowiną Galicji Wschodniej w ramach monarchii habsburskiej. Aspiracje narodowe reprezentowała też w Wiedniu Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. Ukraińscy poddani cara Rosji utworzyli Związek Wyzwolenia Ukrainy, działający na terenie państw centralnych, głównie w środowisku jeńców z armii rosyjskiej narodowości ukraińskiej. W pierwszych latach wojny Galicja i Wołyń były terenem ciężkich walk, w których nieraz Ukraińcy walczyli przeciw sobie w armiach Mikołaja II i Franciszka Józefa I. Ich dążenia narodowe i reprezentujący je politycy byli ostro zwalczani przez obie walczące strony, a od jesieni 1915 roku linia frontu dzieliła zarówno Wołyń, jak i Galicję.

Ożywienie polityczne po wschodniej stronie frontu nastąpiło po rewolucji lutowej. 17 marca 1917 roku w Kijowie przedstawiciele głównych stronnictw politycznych powołali Ukraińską Centralną Radę, która uzyskała poparcie m.in. Ukraińskiego Zjazdu Narodowego, zwołanego w kwietniu w Kijowie. W czerwcu wyłoniono organ wykonawczy Rady – Sekretariat Generalny. Centralna Rada proklamowała autonomię Ukrainy w ramach demokratycznego państwa rosyjskiego. Postulat ten nie zyskał aprobaty Rządu Tymczasowego, który decyzje co do przyszłego kształtu państwa rosyjskiego przekazywał przyszłej Konstytuancie.

Po rewolucji październikowej Centralna Rada proklamowała 20 listopada 1917 roku powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej, jako suwerennego państwa, ale związanego z Rosją w ramach „federacji wolnych i równych narodów”. W proklamacji zapowiadano przekazanie całej ziemi w ręce chłopów, ustanawiano ośmiodzinny dzień pracy i obiecywano autonomię kulturalną dla mniejszości narodowych. W grudniu Centralna Rada zdołała stłumić w Kijowie próbę przewrotu bolszewickiego, ale 27 tegoż miesiąca proklamowano w Charkowie utworzenie Sekretariatu Ludowego Ukraińskiej Republiki Robotniczo-Chłopskiej.²⁶

W Brześciu Litewskim państwo ukraińskie reprezentowali delegaci Centralnej Rady, która 22 stycznia 1918 roku ogłosiła niepodległość Ukrainy. Obecność w Brześciu była sukcesem młodego państwa ukraińskiego, bowiem inne „narody Rosji” nie miały przy stole rokowań swoich reprezentantów. Traktat brzeski z 9 lutego 1918 roku przyznawał państwu ukraińskiemu okupowane przez pań-

²⁶ A. Chojnowski, *op. cit.*, s. 24–33; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 2, Wrocław 1990, s. 329–346; T. Hunczak, *The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution*, Cambridge Mass. 1977.

stwa centralne Podlasie i Chełmszczyznę, zapowiadał podział Galicji i zapewniał niemiecką pomoc wojskową.²⁷

Pomoc ta była niezbędna, bowiem oddziały bolszewickie rozbiły formacje zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej i 8 lutego wkroczyły do Kijowa. Dopiero ofensywa niemiecka, która do końca kwietnia 1918 roku usunęła bolszewików z ziem ukraińskich, umożliwiła powrót Centralnej Rady do Kijowa. 28 kwietnia uchwaliła ona Konstytucję Ukraińskiej Republiki Ludowej i wybrała pierwszego prezydenta Ukrainy. W tym samym dniu Centralna Rada została obalona, a Ukraińska Republika Ludowa zastąpiona przez Państwo Ukraińskie z silną władzą zwierzchnią hetmana.

Przewrót oznaczał także zmianę polityki społecznej. Odwołano radykalne reformy społeczne (reforma rolna) i przywracano przedrewolucyjny *status quo* w sferze własności. Rozbudowywano ukraiński aparat państwowy i oświatę, chociaż Niemcy ograniczali rozbudowę ukraińskich sił zbrojnych. W tej sytuacji konserwatywne rządy hetmanatu opierały się na armii okupacyjnej. Rabunkowa polityka Niemców rodziła coraz większy opór, także wobec kojarzonego z Niemcami państwa ukraińskiego. Opór ten przybierał także formy zbrojne w postaci wielotysięcznych formacji partyzanckich nieuznających najczęściej żadnej władzy.²⁸

Widoczny w październiku 1918 roku rozkład monarchii austro-węgierskiej zaktywizował polityków ukraińskich w Galicji. Dwa dni po manifeście cesarza Karola działacze polityczni z Galicji Wschodniej i Bukowiny utworzyli we Lwowie Ukraińską Radę Narodową – tymczasowy parlament, który 19 października proklamował powstanie niezależnego państwa, obejmującego zamieszkane przez ludność ukraińską tereny monarchii naddunajskiej (Galicja Wschodnia, Łemkowszczyzna, Bukowina, Zakarpacie), ale z zachowaniem federacyjnego związku z Austro-Węgrami. 31 października Ukraińcy obsadzili kluczowe rejony Lwowa, a namiestnik Huyn ustąpił z urzędu. 9 listopada Ukraińska Rada Narodowa powołała rząd tymczasowy (Sekretariat), a 13 listopada proklamowano powstanie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Wprawdzie większość terenów na wschód od Sanu znalazła się w rękach ukraińskich, ale już 22 listopada strona polska opanowała Lwów i stopniowo wypierała siły ukraińskie na wschód, a przeciw Ukraińcom wystąpili także Rumuni, którzy opanowali Czerniowce, potem zajęli czasowo Pokucie, współdziałając ze stroną polską.²⁹

Jesienią 1918 roku także ukraińska państwowość z siedzibą w Kijowie była zagrożona od wewnątrz i z zewnątrz. Zachowawcze społecznie rządy hetmańskie

²⁷ A. O. Czubarjan, *Brestskij mir*, Moskwa 1964; S. W. Wojstomski, *Traktat brzeski a Polska*, Londyn 1969.

²⁸ A. Chojnowski, *op. cit.*, s. 36–41.

²⁹ H. Batowski, *op. cit.*, s. 264–265.

były atakowane przez opozycję polityczną spod znaku Centralnej Rady Ukraińskiej Republiki Ludowej i spontaniczne powstania chłopskie. Na wschodzie na powrót Niemców do Vaterlandu czekała Armia Czerwona, chociaż zwolenników władzy radzieckiej nie brakowało i na terenach zajętych przez Niemców.

Pragnąc uniknąć skutków klęski Niemiec, 14 listopada 1918 roku hetman Skoropadśkyj powołał nowy rząd z udziałem rosyjskich monarchistów i ogłosił przyłączenie Ukrainy do demokratycznej federacji rosyjskiej. Chciał w ten sposób znaleźć się po stronie zwycięskiej Ententy, która wspierała antybolszewickie siły rosyjskie i stawiała na szybki upadek władzy radzieckiej. Manewr hetmana okazał się nieskuteczny, a środowisko dawnej Centralnej Rady utworzyło konkurencyjny ośrodek państwowy – Dyrektoriat – i wezwało do powstania przeciw rządowi hetmańskiemu. Na stronę powstańców przeszły wkrótce nawet elitarne jednostki hetmańskie. 21 listopada powstańcy przystąpili do oblężenia Kijowa. 14 grudnia opuścił Kijów garnizon niemiecki, a z nim Skoropadśkyj. Władza przeszła w ręce Dyrektoriatu, który ogłosił przywrócenie Ukraińskiej Republiki Ludowej.

Dyrektoriat miał wystarczająco dużo siły i sojuszników, aby obalić Skoropadśkyego, ale zbyt mało, aby zaprowadzić swoją władzę na ziemiach ukraińskich, mimo wsparcia ze strony zwycięskiego Zachodu (w tym USA). Ziemie ukraińskie stały się otworem wobec obcych wojsk, poza formacjami ukraińskimi działały na nich formacje rosyjskie („białe” i „czerwone”), polskie, anglo-francusko-amerykańskie i oddziały lokalnych atamanów, nieuznających nad sobą żadnej władzy. Wyparci przez Niemców bolszewicy przygotowywali się do powrotu. W końcu listopada 1918 roku w Sudży utworzono Tymczasowy Rząd Robotniczo-Chłopski, który ogłosił nacjonalizację wszystkich podstawowych środków produkcji i surowców oraz natychmiastowe przekazanie chłopom ziemi folwarcznej. Proklamacji towarzyszyła ofensywa Armii Czerwonej, która 3 lutego 1919 roku zajęła Charków. Trzy dni później ogłoszono, że bolszewickie państwo na Ukrainie będzie nosić nazwę Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.³⁰

Na przełomie 1918 i 1919 roku perspektywa powstania w Europie Środkowo-Wschodniej niepodległych państw narodowych była dość mglista. Nadal w wielu przypadkach nie było rozstrzygającej odpowiedzi na podstawowe pytania: Czy powstanie własny organizm państwowy? Kiedy? Na jakim terytorium? Jaki będzie zakres jego niezależności i kształt ustrojowy? Odpowiedzi na te pytania dzieliły wewnętrzną scenę polityczną, a niejednokrotnie prowadziły do konfliktów z sąsiadami.

³⁰ A. Chojnowski, *op. cit.*, s. 41–44; W. Serczyk, *op. cit.*, s. 53–54.

Wykorzystując deklarowane przez walczące strony uznanie prawa poszczególnych narodów do samostanowienia, a także możliwości, jakie stworzyły najpierw dwie rewolucje rosyjskie i klęska Rosji, a potem klęska państw centralnych, do jesieni 1918 roku wszystkie narody Europy Środkowo-Wschodniej miały za sobą proklamowanie niepodległości i próby tworzenia własnych organizmów państwowych, które z lepszym lub gorszym skutkiem usiływały podporządkować sobie terytorium uznane za własne.

Sytuacja poszczególnych narodów była zróżnicowana, chociaż żadne z tworzących się państw nie miało jeszcze określonych definitywnie granic. W najlepszej sytuacji była Czechosłowacja, ale też jej terytorium nie było w czasie wojny okupowane, a ona sama była sukcesorką państwa, które już nie istniało. Zagrożenie komunistyczne wprawdzie nie było czysto teoretyczne (*vide* Słowacka Republika Rad) ale też zdecydowanie mniejsze niż w przypadku sukcesorów imperium rosyjskiego, od którego dziedzictwa terytorialnego „czerwona” Rosja, po jednostronnym unieważnieniu traktatu brzeskiego z 3 marca 1918 roku, wcale się nie odżegnywała.

W toczącej się walce o władzę w przyszłym państwie brały udział różne siły polityczne, od skrajnej, komunistycznej lub komunizującej lewicy, po narodowców i konserwatystów. Sprzyjało to różnego rodzaju przewrotom, które niezbyt korzystnie wpływały na budowę nowych struktur państwowych.

Zróżnicowany był też potencjał ludzki, z jakim przystępowano do nadania programowi niepodległości kształtu państwowego, przy czym dotyczy to zarówno liczebności poszczególnych narodów, jak też jakości elit narodowych i ich wpływów w swoich społeczeństwach, a także na arenie międzynarodowej. Monarchia naddunajska pozostawiła po sobie wykształcone kadry polityczne, wojskowe, urzędnicze i oświatowe, rozbudowaną strukturę partii politycznych, organizacji społecznych, gospodarczych i oświatowych, a także pewną kulturę polityczną, chociaż i tutaj istniała duża różnica między Czechami a Słowacją. Generalnie gorzej było w państwie carów, aczkolwiek również tutaj istniały duże różnice między Estonią i Łotwą a Białorusią i Ukrainą. Estończycy umiejętnie wykorzystali dla budowy swoich struktur państwowych i określenia granic państwa miesiące między dwiema rewolucjami w Rosji, czego już nie da się powiedzieć o naddnieprzańskich Ukraińcach.

Warto też spojrzeć na proces państwowotwórczy od strony przywódców poszczególnych narodów. Dla Tomasza Masaryka w Czechach (Czechosłowacji), Karlisa Ulmanisa na Łotwie czy Konstantina Pätsa w Estonii trudno byłoby znaleźć postacie o porównywalnym autorytecie na Litwie, Białorusi czy Ukrainie.

W różnym tempie budowano własny aparat państwowy, przy czym szczególnie ważne było stworzenie własnych sił zbrojnych. Na ogół nie brakowało oficerów, natomiast problemem było wypełnienie jednostek szeregowcami. Do-

świadczeni żołnierze po czterech latach wojny na ogół nie chcieli już walczyć w żadnej armii, patriotyczna młodzież nie miała doświadczenia i kwalifikacji. Ważne było też przekonanie, że szanse sukcesu w walce z liczniejszym, lepiej wyszkolonym, niemieckim lub rosyjskim przeciwnikiem były znikome. Ale też gotowość do walki o własne państwo była jednym z mierników świadomości narodowej.

Młode państwa narodowe od początków napotykały na liczne zagrożenia, poczynając od wewnętrznych konfliktów między zwolennikami państwa niepodległego a tymi, którzy opowiadali się za związkiem między „białą” i „czerwoną” Rosją czy też zwolennikami różnych koncepcji społeczno-ustrojowych. Do jesieni 1918 roku zagrożenie stanowili Niemcy: politykom i wojskowym II Rzeszy nieobce były plany aneksjonistyczne, tworzenie uzależnionych państw buforowych czy też państwa bałtyckich Niemców nad Zatoką Ryską i Fińską. Jesienią 1918 roku ich rola częściowo zmieniła się: obecność sił okupacyjnych między Zatoką Fińską a Morzem Azowskim chroniła przed agresją Armii Czerwonej.

Od końca 1917 roku główne zagrożenie stanowiła bolszewicka Rosja, niosąca na bagnetach swej armii program światowej rewolucji, ale też mająca wielu zwolenników na terenie dawnego imperium. Także perspektywa zwycięstwa „białej” Rosji nie była zachęcająca – jej zwolennicy wyznawali otwarcie zasadę odbudowy „jednego i niepodzielnego” imperium w granicach sprzed wojny.

Z tą ostatnią kwestią wiązała się także sprawa międzynarodowego uznania młodych państw. Prawo narodów do samostanowienia deklarowali zarówno uczestnicy I wojny światowej, jak i bolszewicy. Inaczej było, kiedy sprawa dotyczyła konkretnego państwa – sukcesora carskiego imperium. Jeszcze przed końcem wojny Ententa deklarowała uznanie praw narodów okupowanych przez Niemcy, ale było to tylko uznanie, *de facto* bowiem nie chciano sobie zrażać przyszłej „białej” Rosji jako liczącego się czynnika w powojennym układzie sił w Europie.

Po dwu rewolucjach w Rosji, klęsce wojennej najpierw państwa rosyjskiego, a potem państw centralnych i rewolucji w Niemczech i Austrii powstała sytuacja sprzyjająca realizacji rozbudzonych, zwłaszcza w końcowych latach wojny, aspiracji państwowych narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Jeśli użyć formuły, że władza leżała wówczas na ulicy, to trzeba było mieć siłę, aby ją podnieść i utrzymać, a zwolennicy niepodległości nie byli jedynymi do niej pretendentami.

Na początku 1919 roku dobitne potwierdzenie znajdowała formuła, że Europa Środkowo-Wschodnia to ta część kontynentu, która leży między Rosją a Niemcami. Armia Czerwona była w Rydze, Wilnie, Mińsku i Charkowie, ponadto zajmowała 2/3 terytorium Estonii. Równocześnie proklamowano powstanie bądź reaktywowanie socjalistycznych republik radzieckich. Tylko w trzech stolicach – Tallinie, Kijowie i Pradze – władzę sprawowały rządy niepodległych państw.

Lipawa i Kowno były w rękach niemieckich i tylko dzięki niemieckim siłom okupacyjnym mogły tam funkcjonować rządy niepodległej Łotwy i Litwy. Zasadnicze decyzje o losach narodów Europy Środkowo-Wschodniej miały zapaść w czasie dwu następnych lat.

RÉSUMÉ

L'auteur présente la situation politique et militaire dans les territoires d'ancienne Russie: Estonie, Lettonie, Lituanie, Biélorussie, Ukraine. Les efforts des nations qui tâchaient à former ses propres états nationaux ont été menacés (sauf la Tchécoslovaquie) par les Allemands, ainsi que par la Russie Soviétique.